

УДК 94 [355. 48+272-662](44+460)

К. С. Тарасюта,

аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ФРАНЦУЗЬКО-ІСПАНСЬКА ВІЙНА 1808–1814 РР. ТА КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА ОЧИМА ПОЛЬСЬКИХ СОЛДАТ І ОФІЦЕРІВ ВЕЛИКОЇ АРМІЇ

У статті розглядаються уявлення польських військових про роль і значення релігії та духовенства у французько-іспанській війні 1808–1814 рр. та у тогочасному іспанському суспільстві; аналізуються особливості їх взаємовідносин з представниками духовного стану.

Ключові слова: католицька церква, Іспанія, французько-іспанська війна 1808–1814 рр., поляки.

Французско-испанская война 1808–1814 гг. и Католическая церковь глазами польских солдат и офицеров большой армии

В статье рассматриваются представления польских военных о роли и значении религии и духовенства во французско-испанской войне 1808-1814 гг. и в испанском обществе того времени; анализируются особенности их взаимоотношений с представителями духовного сословия.

Ключевые слова: католическая церковь, Испания, французско-испанская война 1808-1814 гг., поляки.

French Spanish war 1808–1814 and Catholic Church by eyes of polish soldier and officers of large army

Conceptions, which Polish military men had of the role and significance of the religion and the clergy in the Franco-Spanish War (1808–1814) and in the Spanish society of that period, are examined in this article; relations between the Poles and the clergy are analyzed.

Keywords: Catholic Church, Spain, Franco-Spanish War (1808–1814), Poles.

Історія французько-іспанської війни 1808–1814 рр. впродовж двох століть привертає увагу науковців. Особливий інтерес викликає проблема участі Католицької церкви у даній війні. Для більш об'єктивного та неупередженого дослідження цього питання необхідним є використання таких видів джерел особового походження, як спогади та листування учасників війни. Свідчення польських військових, які брали участь у війні на боці Франції, в якості історичних джерел мають осо-

бливе значення саме з огляду на їх походження. Адже поляки, з одного боку, як і представники інших народів, які входили до складу Великої армії, були для більшості іспанців окупантами та ворогами, а з іншого боку, вирізнялися релігійністю та шанобливим ставленням до церкви, що певною мірою сприяло налагодженню більш доброзичливих відносин з іспанським населенням.

Фрагменти інформації про участь Католицької церкви у війні 1808–1814 рр., яка міститься у спогадах та листах польських військових, вже використовувалися дослідниками при написанні праць, тематика яких зачіпала різні аспекти історії даної війни, окремих битв, військових підрозділів, польсько-іспанських чи польсько-французьких відносин (“Поляки в Іспанії” В. Пшиборовського [16], “В столітню річницю Сомо-Сьєрри” А. Грушецького [5], “Легія Надвіслянська. 1808–1814” С. Кіркора [8], “Ми з Наполеоном” А. Неуважного [14], “Іспанія та іспанці в реляціях поляків” А. Кухарського [9] та ін.). Взаємовідносинам польських військових та католицької церкви, а також певним аспектам діяльності католицького духовенства в Іспанії в роки війни проти Наполеона присвячена стаття М. Свйонтек “З хрестом або проти хреста? Роль релігії та людей церкви під час війни за незалежність” [18].

Однак, на нашу думку, дана тема потребує ще більш детального вивчення, для чого, в першу чергу, потрібно використати більшу кількість джерел. Разом з тим, існує необхідність створення наукової розвідки, яка містила б узагальнюючий погляд на проблему. До того ж, досліджувана тема залишається нерозкритою у вітчизняній історіографії.

Таким чином, при написанні статті автор поставила перед собою наступні завдання: по-перше, з’ясувати, яка саме інформація стосовно католицької церкви міститься у спогадах польських військових про війну в Іспанії; по-друге, висвітлити бачення авторами спогадів ролі та значення релігії і духовенства у тогочасному іспанському суспільстві та у війні 1808–1814 рр.; по-третє, розглянути особливості взаємовідносин польських військових та представників духовенства на конкретних прикладах.

Основна маса поляків, які приймали участь у французько-іспанській війні 1808–1814 рр., входила до складу таких військових підрозділів як 1-й легкокінний (польський) полк імператорської гвардії, Легія Надвіслянська та кілька полків Варшавського князівства. Спогади та листи військових, які служили у цих формуваннях – С. Хемпля, Т. Любеньського, В. Плачковського, Ю. Залуського (1-й легкокінний полк гвардії), Ю. Рудніцького (4-й полк піхоти Варшавського князів-

ства), А. П. Сулковського, С. Брокере, А. Далекого (9-й полк піхоти Варшавського князівства), Ю. Мрозінського (1-й полк піхоти Легії Надвіслянської), Х. Брандта (2-й полк піхоти Легії), Т. Забельського, К. Таньського (4-й полк піхоти Легії), К. Войцеховського, А. Кулеші (полк уланів Легії), а також спогади Я. Ф. Кержковського (штаб 5-го корпусу), і було обрано в якості джерельної бази даної роботи. Також варто зазначити, що серед названих авторів присутні представники різних прошарків суспільства, починаючи від багатой та родовитої шляхти (Т. Любеньський, А. П. Сулковський) та закінчуючи селянством (А. Далекий), переважна більшість серед згаданих сповідувала католицизм, однак були і протестанти (Х. Брандт, С. Брокере); зрештою, проходячи службу в різних частинах Іспанії, на різних посадах та у різних званнях, вони мали неоднаковий доступ до інформації та ставали очевидцями відмінних подій. Таким чином, свідчення цих авторів або взаємодоповнюють одне одного, або дають змогу порівняти різні точки зору на одну і ту ж подію.

Вивчаючи спогади та листування польських солдат і офіцерів Великої армії, перш за все необхідно з'ясувати ставлення їх авторів до церкви. Можна зустріти твердження, що, на відміну від французьких, польські солдати були дуже релігійними [18, с. 38; 10, с. 243]. Однак такий висновок не видається однозначним і беззаперечним. З одного боку, існують свідчення про відвідування як польськими, так і французькими офіцерами недільної служби [17, с. 157]; згадували, як ходили до церкви молитися також Т. Любеньський [12, с. 123], А. Далекий [4, с. 27], та навіть протестанти Х. Брандт [1, с. 171] та С. Брокере [3, с. 293]; Ю. Залуський підкреслював моральність та релігійність свого полку [23, с. 25]. А. П. Сулковський писав у листі до своєї дружини, що з самого початку перебування на території Іспанії прагнув забезпечити пошану до святих речей, що ходив з офіцерами на службу кожної неділі крім тих, коли полк знаходився на марші, а солдатам суворо заборонили брати будь-що з речей, які знаходилися в церквах [17, с. 136]. Також великий інтерес у поляків викликали відвідини різноманітних іспанських костелів чи монастирів, які славилися своєю архітектурою, внутрішнім убранством, чудотворними іконами чи іншими реліквіями. Наприклад, Х. Брандт побував у замку інквізиції в Сарагосі [1, с. 169] та збирався побачити монастир Св. Іоанна де ла Пенья, в якому зберігалися поховання 22-х королів Арагону [2, с. 88]; В. Плачковський відвідав місцину, де жив колись св. Домінік, та мав можливість ознайомитися з релігійними обрядами, які регулярно проводилися на його вшанування [15, с. 108–109].

З іншого боку, Т. Любеньський скаржився на те, що його оточують люди без жодної віри або які хочуть такими видаватися, та в свою чергу докладав зусиль, щоб “викликати у тих зіпсованих солдатів якість почуття релігійного обов’язку” [12, с. 123, 125]. А А. Далекій згадував, як одного разу, перебуваючи у Толедо, пішов до церкви разом зі своїми товаришами, але, оскільки ті почали розмовляти та сміятися, вирішив вийти, щоб “не ображати Бога у церкві, та й іспанці були б могли нас за те забити” [4, с. 28]. Зрозуміло, що на підставі лише кількох повідомлень вкрай важко намагатися відтворити загальну картину, однак можна зробити припущення, що серед польських вояків було досить багато і глибоко віруючих людей, і таких, що не завдавали собі клопоту продемонструвати мінімум поваги до церкви та релігійних почуттів місцевого населення. Цим можна пояснити відмінність оцінок, які надавалися авторами спогадів і листів особливостям релігійного життя іспанців та участі духовенства у війні.

Опинившись в Іспанії, польські військові чи не в першу чергу звертали увагу на значну роль, яку відігравала Католицька церква у житті суспільства. Так, у спогадах часто згадується велика кількість церков та монастирів у населених пунктах [7, с. 98; 15, с. 53–54], а також духовенства, яке до того ж користувалося надзвичайним впливом на місцеве населення [12, с. 115–116; 15, с. 37]. Наприклад, кожна заможна дворянська родина утримувала капелана, який був порадником та вчителем у точному та регулярному виконанні релігійних обов’язків [15, с. 37; 21, с. 75], а незаміжні дівчата з таких родин виходили на прогулянку у супроводі двох священників [15, с. 40]; якщо іспанський солдат зустрічав на вулиці священника, він шанобливо цілував йому руку [3, с. 293]. Неординарним в очах поляків був ритуал молитви, під час якої припинялася будь-яка діяльність (люди, які на той момент кудись їхали, повинні були зупинитись і зійти на землю), усі ставали на коліна і молилися, доки не переставали дзвонити дзвони [1, с. 131; 3, с. 289; 21, с. 76]. Отже, певні звичаї та релігійні обряди іспанців суттєво відрізнялися від того, що поляки звикли бачити у себе на батьківщині, та викликали подив, а інколи й нерозуміння чи засудження.

Слід зазначити, що часом польські військові висловлювали досить негативне ставлення до деяких аспектів релігійності населення Іспанії. Так, на думку С. Брокере, іспанці не могли бути правдивими християнами, оскільки мали дуже велику ненависть до своїх ближніх, більше боялися кари інквізиції, ніж божої, та вважали прийнятним відпустити гріхи і очистити сумління за гроші [3, с. 291]. Також між поляками ходили страшні історії про те, як злі іспанки позбувалися

своїх чоловіків – їм достатньо було зізнатися на сповіді, що чоловік схиляв їх до гріха або недостатньо шанував церкву, і його швидко забирали до в'язниць інквізиції, а за відсутності багатих чи впливових знайомих після катувань на нього чекала смерть; взагалі інквізиції приписувалися жорстокі тортури та страти великої кількості людей [15, с. 37] (хоча насправді не лише в роки війни ця установа практично не функціонувала, а й виконаних смертних вироків у Іспанії не було вже протягом близько двадцяти років). Тому не дивно, що повідомлення про скасування інквізиції урядом Жозефа Бонапарта отримувало схвальні відгуки солдат та офіцерів Великої армії [3, с. 60].

Загалом же польські військові рідко висловлювали власне ставлення до політики нової влади щодо церкви. Як приклад певною мірою позитивної оцінки заходів уряду короля Жозефа можна навести думку полковника А. П. Сулковського, якому здавалося, що скасування монастирів, як не дивно, дуже сподобалося іспанцям [17, с. 188–190]. А Ю. Залуський, навпаки, не тільки не схвалив заборону ховати померлих на території церков, а й сам дозволив іспанцям поховати у костелі одну шановану особу [23, с. 203].

Окреме місце у спогадах відведено описам воєнних руйнувань та збитків, яких зазнавала церква в ході війни. Так, регулярно згадуються пусті, часто пограбовані та поруйновані монастирі [22, с. 100, 104, 105; 12, с. 125; 4, с. 58; 23, с. 198] – монахи залишали їх відповідно до декретів влади про закриття монастирів, просто тікали від ворога або ж долучалися до партизанських загонів; траплялося, що духовенство залишало цілі населені пункти, не бажаючи підкорятися французькій владі [20, с. 63].

Взагалі церкви та монастирі грабували як солдати окупаційної армії, так і місцеві бандити. В районі Вальядоліду, якщо населення не могло сплатити контрибуції, військові забирали срібло та золото з церков, переплавляли його на шини, які зашивали у полотно, запечатували та через маршала Ж.-Б. Бесс'єра відправляли до Франції [15, с. 147]. З церкви в одному містечку неподалік Леону солдати 4-го полку піхоти Легії Надвіслянської вивезли три церковні дзвони [22, с. 104]. А. Далекій висловлював жаль з приводу відчиненої та пограбованої церкви у місті Консуегра: “Серце стискалося від вигляду такого спустошення на святому місці. Але що ж, то була війна!” [4, с. 38–39]. Х. Брандт описував пограбування монастирів Матері Божої д'Агіла [1, с. 79] та Тремендад, які були центрами діяльності місцевих партизанських загонів: “Французи повисаджували усі двері та вдерлися до самої церкви, з солдатів перетворилися на банду грабіжників:

грабували і тягнули за собою все, що тільки не було поприбиване та прикріплене” [1, с. 106]. З наведених уривків видно, що, хоча полякам прикро було бачити таке ставлення до церкви та її майна, вони час від часу і самі приймали участь у каральних акціях проти повстанців, які закінчувалися грабежами та різноманітними безчинствами. Можливо, це не стосувалося (або принаймні стосувалося меншою мірою) польського легкокінного полку гвардії – пізніше ті, хто в ньому служив, односторонньо відкидали та засуджували будь-які чутки про участь полку у пограбуванні церков [23, с. 25].

Дуже часто саме приміщення церков та монастирів відводилися на казарми для війська. Так, про проживання у монастирях чи церквах згадують А. П. Сулковський (у листі, відправленому з Вілла Реаль, він писав, що багато церков перетворено на казарми) [17, с. 104], Т. Забелський (монастир у Беневенте) [22, с. 101], Х. Брандт (монастирі у Памплуні, Альканісі, Барбастро, Бельчіте, Алмунії, Калатаюді, Дароці, Теруелі, Сарагосі, Кабельон-де-ла-Плана) [1, с. 25, 59, 64, 77, 81, 83, 87, 91, 107–108, 126; 2, с. 17–18, 75], А. Далекій (церкви та келії монастирів у Толедо) [4, с. 26], Ю. Залуський (1-й легкокінний полк гвардії розмістився у Мадриді у великому недобудованому монастирі) [23, с. 63]. Також в монастирських будівлях облаштовували склади провіанту [1, с. 66–67] та шпиталі [1, с. 170; 14, с. 36]. Звісно, часом це викликало невдоволення у місцевого населення [17, с. 104]. Однак по можливості військові намагалися зберегти церковне майно – так, наприклад, при переоблаштуванні пустого монастиря коло міста Кастрохеріс на оборонний пункт та військові казарми, польські легкокінні гвардійці співпрацювали з місцевим духовенством [23, с. 198]. Використання культових споруд у військових цілях пояснювалося тим, що вони набагато краще ніж інші будівлі могли виконувати захисну функцію в разі нападу ворога (вежі церков та монастирів були найвищими спорудами та використовувалися для спостереження за околицями, товсті стіни та вигідне розташування на місцевості разом з проведенням деяких робіт перетворювали монастир на укріплену фортецю), крім того, монастирі зазвичай були достатньо просторими для розміщення в них великої кількості людей. Тому заради зручності релігійні почуття населення або інтереси духовенства часто ігнорувалися.

Зрештою, значна частина іспанського духовенства з тих чи інших причин затято боролася проти нової влади та окупаційної французької армії усіма доступними способами. Духовенство постійно спонукало населення до організації спротиву французам. Так, коло міста Оканья Ю. Рудніцький мав можливість спостерігати, як священники з хреста-

ми заохочували іспанське військо до бою, в самому місті відбувалися молебні за надання іспанцям перемоги, а напередодні по цілому краю духовенство розповсюджувало відозви, в яких закликало співвітчизників віком від 14 до 60 років вступати до війська та оголошувало війну проти французів релігійною, яка повинна була відпускати гріхи [21, с. 80]. Про антифранцузьку агітацію, якою займалося іспанське духовенство, згадують також С. Брокере [3, с. 63], Х. Брандт [2, с. 13, 83-84], К. Войцеховський [20, с. 64], одразу ж зазначаючи, що така діяльність неминуче викликала переслідування духовних осіб, яке часто зводилося до винесення та виконання смертних вироків.

Участь духовенства у національно-визвольній боротьбі не обмежувалася лише проповідями та складанням прокламацій і відозв. Траплялися випадки, коли озброєні священники нападали на військові табори [4, с. 58–60] або ж вбивали поранених у монастирських лазаретах [15, с. 36–37]. Мемуаристи наводять дані про співпрацю духовенства з партизанськими загонами: монастирі були місцями, де повстанці проводили свої зібрання, влаштовували склади зброї та провіанту [1, с. 79, 104; 2, с. 89], священники передавали повстанцям інформацію про переміщення військ ворожої сторони [7, с. 83]. Про озброєних священників згадував А. Далекий [4, с. 61], Я. Ф. Кержковський повідомляв про повстанців в околицях Сарагоси, яких очолювали священники [7, с. 77], Т. Забельський – про капуцина, який на чолі чотирьохсот драгунів з'явився в околицях Паленсії [22, с. 99], С. Брокере – про партизанських ватажків священника Меріно [3, с. 62], монаха капуцина Франціскаті [3, с. 66] тощо. Яскраві описи участі католицького духовенства в оборонах Сарагоси містяться у спогадах К. Войцеховського [20, с. 33-34], Х. Брандта [1, с. 41-56] та у праці Ю. Мрозінського “Облога та оборона Сарагоси в роках 1808 і 1809” [13]. Таким чином, польські солдати мали усі підстави для того, щоб називати іспанських монахів та священників своїми непримиренними ворогами.

У спогадах можна знайти, крім того, інформацію про спрямовані проти повсталого духовенства заходи, до яких вдавалися окупаційні війська. Численними є згадки про страти священників та зруйнування монастирів [11, арк. 54; 20, с. 64; 21, с. 86; 15, с. 37; 1, с. 79]. Деяких священників та монахів в якості полонених відправляли до Франції [2, с. 83–84, 87–88; 4, с. 26]. Х. Брандт у спогадах розповідав також про заходи, спрямовані на підрив авторитету церкви у місцевого населення: наприклад, для доведення аморальності деяких представників духовенства у Сарагосі протягом тривалого часу не закопували відкритий внаслідок вибуху міни під час облоги міста підземний перехід,

який з'єднавав між собою чоловічий та жіночий монастирі [1, с. 112]. Польські підрозділи брали участь у бойових діях проти партизанів, зокрема проти загону очолюваного священником Х. Меріно, однак їм не вдалося його подолати, оскільки “той лицар у сутані зі своїми людьми, добре знаючи укриття та недоступні місця в горах, легко міг уникати зустрічі з нами” [19, с. 77]. Втім, варто зазначити, що дана політика приносила дуже мало успіху, оскільки таке ставлення французької армії до духовенства ще більше переконувало населення Іспанії у його бажанні боротися до останньої краплі крові.

Участь іспанського духовенства у національно-визвольній боротьбі 1808–1814 рр. на боці повстання проти панування династії Бонапартів є широковідомою. Не так часто можна зустріти згадки про налагодження дружніх, чи хоча б добросусідських, відносин між іспанськими священниками і монахами та солдатами й офіцерами наполеонівської армії, а саме у джерелах польського походження такої інформації достатньо.

Так, під час перебування в Іспанії багато польських військових квартирували у місцевих священників. Про побут та своїх господарів у поляків лишилися переважно позитивні спогади. Наприклад, Я. Ф. Кержковський згадував: “В Толедо я мав добру квартиру у священника, який давав мені усілякі вигоди” [7, с. 85]. У захваті від своїх квартир та доброзичливості священників були С. Хемпель та Т. Любенський [11, арк. 108, 116; 12, с. 117]. С. Брокере отримав у подарунок книгу з бібліотеки священника, на квартирі в якого жив [3, с. 287–289]. Офіцери часто отримували від священників запрошення на обід або ж самі їх пригощали [1, с. 71–72; 11, арк. 111; 6, с. 33–34; 22, с. 102].

Траплялися випадки, коли священники допомагали окупаційним військам, розповідаючи про дії партизанських загонів [1, с. 101–102], або навіть рятували їх від іспанців [4, с. 37, 54–55]. Окупанти, зі свого боку, також при нагоді проявляли співчуття до деяких представників духовенства. Так, Т. Любенський розповідав дружині, як вони з товаришами, відвідуючи розграбований монастир, допомогли сліпому 82-літньому старцеві, в якого все мізерне майно забрали перед тим солдати, та отримали за цей добрий вчинок благословення старця [12, с. 125]. Іншого разу шволежери рятували старого священника, якого підозрювали у співпраці з повстанцями, від смертної кари, вмовивши французького генерала залишити йому життя [15, с. 104–105].

Серед свідчень польських військових можна знайти інформацію і про доброзичливе ставлення французького командування до духовенства. Так, маршал Л.-Г. Сюше наказав шанувати релігійні почуття

місцевого населення та давав гроші на утримання бенедиктинського монастиря, відбитого французами у повстанців [2, с. 89]. А у Вальядоліді маршал Ж.-Б. Бессьєр оплатив кілька операцій по зняттю катаракти особам літнього віку, в тому числі й декільком представникам вищого духовенства, які провів талановитий лікар 4-го полку Легії Надвіслянської доктор медицини та хірургії Левковіч [23, с. 219].

Вищенаведені свідчення говорять про те, що, не зважаючи на характер даного протистояння, учасникам конфлікту часто вдавалося знаходити спільну мову і налагоджувати мирне та взаємовигідне співіснування.

Таким чином, ознайомившись з мемуарами та кореспонденцією польських військових – учасників французько-іспанської війни 1808–1814 рр., можна зробити наступні висновки. По-перше, у мемуарах можна віднайти інформацію про вірування та релігійні обряди і звичаї населення Іспанії на початку XIX ст., про ставлення до церкви польських та французьких солдат та офіцерів, про матеріальні втрати церкви в роки війни, участь духовенства у бойових діях, а також численні згадки та описи різноманітних церков, монастирів та каплиць, поблизу яких проходили війська, відбувалися бої тощо. По-друге, усі автори вказували на те, що іспанське духовенство відіграло надзвичайно важливу роль в організації спротиву французькій армії, поширюючи серед населення антифранцузькі настрої та вступаючи до партизанських загонів. По-третє, взаємовідносини католицького духовенства та окупаційної армії були далеко не однозначними: польські військові називали своїми непримиренними ворогами тих священиків та монахів, які виступили на боці повстанців, однак шанували тих, які не приймали участі у збройній боротьбі та по можливості допомагали їм, за що отримували їх вдячність та покращення відносин з місцевим населенням.

Враховуючи специфіку даного джерельного матеріалу (суб'єктивність, часом недостатня обізнаність авторів спогадів, тенденційність у висвітленні тих чи інших питань тощо) для подальших досліджень над даною темою необхідно співставити інформацію, яка міститься у спогадах польських авторів, з даними інших джерел та наукових праць з метою отримання більш чіткої картини місця та ролі католицької церкви у війні 1808–1814 рр.

Список використаних джерел та літератури:

1. Brandt H. Pamiętniki oficera polskiego (1808–1812): w 3 cz. / Henryk Brandt; [przekład z niemieckiego]. – Warszawa, 1904. – Część I. – 1904. – 176 s.

2. Brandt H. Pamiętniki oficera polskiego (1808-1812): w 3 cz. / Henryk Brandt; [przekład z niemieckiego]. – Warszawa, 1904. – Część II. – 1904. – 158 s.
3. Broekere S. Pamiętniki z wojny hiszpańskiej (1808–1814) Stanisława Broekera b. oficera b. legionów francuzko-polskich / Stanisław Broekere; [tłum. z niemieckiego P. Cybulska]. – Warszawa, 1877. – 340, [viii] s.
4. Daleki J. Wspomnienia mojego ojca żołnierza dziewiątego pułku Księstwa Warszawskiego / J. Daleki. – Poznań, 1864. – 137 s.
5. Gruszecki A. W stuletnią rocznicę Somo-Sierry / Artur Gruszecki. – Katowice: "Polak", 1910. – i, 79, [vii] s.
6. Hempel S. Z czasów Napoleońskich. Wspomnienia wojenne Stanisława Hempla, b. kapitana pułku Gwardji ułanów polskich Napoleona I / Stanisław Hempel. – Lwów, 1885. – 81 s.
7. Kierzkowski J. F. Pamiętniki J. F. Kierzkowskiego, kapitana wojska francuskiego, kawalera krzyża Legii honorowej a na ostatku majora w wojsku polskim 1831 r. / Jakub Filip Kierzkowski. – Poznań, 1866. – 125 s.
8. Kirkor S. Legia Nadwiślańska. 1808-1814 / Stanisław Kirkor. – Londyn: Oficyna poetów i malarzy, 1981. – 621 s.
9. Kucharski A. Hiszpania i hiszpanie w relacjach Polaków. Wrażenia z podróży i pobytu od XVI do początków XIX w. / Adam Kucharski. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2007. – 544 s.
10. [Kulesza A.] Antoni Kulesza, podoficer pułku ułanów nadwiślańskich / [Antoni Kulesza] // Bielecki R., Tyszka A. Dał nam przykład Bonaparte. Wspomnienia i relacje żołnierzy polskich. 1796–1815: w 2 t. / Robert Bielecki, Andrzej Tyszka. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1984. – T. 1. – 1984. – S. 242–252.
11. Listy do Joachima Rocha i Zuzanny z Hoffmanów Hemplów od dzieci. 1808-1815. – Oddział Zbiorów Specjalnych Biblioteki Narodowej w Warszawie. – Rps. sygn. II. 8798. – Mf. № 62230. – 190 k.
12. Łubiński R. Generał Tomasz Pomian hrabia Łubiński: w 2 t. / Roger Łubiński. – Warszawa, Kraków: Gebethner i spółka, 1899. – T. I. – 1899. – 544 s.
13. Mroziński J. Oblężenie i obrona Saragossy w latach 1808 i 1809 ze względu na szczególniej na czynności korpusu polskiego / Józef Mroziński. – Kraków: Wydawnictwo Biblioteki Polskiej, 1858. – 94 s.
14. Nieuważny A. My z Napoleonem / Andrzej Nieuważny. – Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2006. – 306 s.
15. Płaczkowski W. Pamiętniki Wincentego Płaczkowskiego, porucznika dawniej gwardji cesarsko-francuzkiej / Wincenty Płaczkowski. – Żytomierz, 1861. – 263 s.
16. Przyborowski W. Polacy w Hiszpanii (1808–1812) Walery Przyborowski. – Warszawa, 1888. – 352 s.
17. Sułkowski A. P. Listy do żony z wojen napoleońskich / Antoni Paweł Sułkowski; [tłum., wstęp, przypisy i indeks R. Bielecki]. – Warszawa: Czytelnik, 1987. – 491 s.

18. Świątek M. ¿Con la cruz o contra la cruz? El papel de la religión y de los hombres de la Iglesia durante la Guerra de la Independencia // España en Europa. Historia, contactos, viajes. Estudios Hispánicos XI / [ed. P. Sawicki]. – Wrocław, 2003. – P. 37–47.

19. Tański K. Piętnaście lat w legionach. Pamiętniki Kazimierza Tańskiego Jenerala b. wojsk polskich / Kazimierz Tański; [przedm. i przypisy S. W. Turowski]. – Warszawa, 1905. – 139 s.

20. Wojciechowski K. Pamiętniki moje w Hiszpanii / Kajetan Wojciechowski; [wstęp i przypisy W. Łysiak]. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1978. – 107 s.

21. Wójcicki K. Wł. Cmentarz Powązkowski oraz cmentarze katolickie i innych wyznań pod Warszawą i w okolicach tegoż miasta: w 3 t. / K. Wł. Wójcicki. – Warszawa, 1855-1858. – T. 3. – 1858. – xi, 264, [xlii] s.

22. Zabielski T. Pamiętnik oficera Legii Nadwiślańskiej / Tadeusz Zabielski // Pamiętniki z czasów Księstwa Warszawskiego czyli niezwykle przygody wojenne dwóch oficerów napoleońskich. – Częstochowa: Wydawnictwo WSP w Częstochowie, 2001. – S. 9-125.

23. Załuski J. Wspomnienia o pułku lekkokonnym polskim Gwardyi Napoleona I, przez cały czas od zawiązania pułku w r. 1807, aż do końca w roku 1814 / Józef Załuski. – Kraków: Wydanie “Biblioteki Polskiej”, 1865. – 363 s.